

MATERIAŁY

STANISŁAW GOŁUB

SENSACYJNE WSTĘPNE WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH NA ULICY PRZECHODNIEJ W CHEŁMIE

W maju 2023 r. rozpoczęto badania archeologiczne na działce nr 455 przy ulicy Przechodniej w Chełmie (znajduje się tam wyjście ewakuacyjne z podziemnych kopalni kredy w obrębie udostępnionej trasy turystycznej)¹. Przeprowadzono rutynowe rozpoznanie archiwalne, przejrano najstarsze plany Chełma z XIX wieku oraz fotografie i plany z początku XX wieku². Na planie z 1822 roku nie występuje w tym miejscu zabudowa murowana, ale w drugiej połowie XIX wieku w 1876 roku już zaznaczono duży budynek, który sięgał na północy do dzisiejszego placu Łuczkowskiego, wtedy jeszcze ul. Lubelskiej, a na wschodzie do krawędzi wąskiej ulicy Przechodniej. Taki układ architektoniczny został zaznaczony na przedwojennych planie z 1937 roku, a sam ozdobnie wykończony piętrowy budynek z jednym lub dwoma balkonami, jest dobrze widoczny na pocztówce datowanej przed 1914 roku (fot. 1)³. Trudno określić czas i okoliczności rozebrania tej kamienicy. Na zdjęciu z 1967 roku pozostał po niej pusty plac i przypora w sąsiednim ocalałym i użytkowanym obecnie budynku, do którego był dostawiony (fot. 2). Należy sądzić, że nastąpiło to niedługo po zakończeniu II wojny światowej.

¹ Główne badania były prowadzone w sierpniu 2023 r.

² Materiały z archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatury w Chełmie.

³ Żeliwną konstrukcję masywnych ornamentowanych podpór jednego balkonu znaleziono w zasypisku piwnicy od strony ul. Uściługskiej, natomiast na pocztówce widoczny jest drugi balkon od strony ul. Lubelskiej.

Badania archeologiczne potwierdziły ustalenia historyczne. Zlokalizowano mury fundamentowe dużej co najmniej dwutraktowej kamienicy, która obejmowała całą działkę i była dostawiona od strony zachodniej do obecnie istniejącej (por. fot. 2, ryc. 3)⁴. Mury były wykonane z kamienia, cegły i, co było zaskoczeniem dla ekipy badającej, z dużych ciosów zielonego kamienia – glaukonitytu, łączonych zaprawą wapienną. Bardzo rzadko w obiektach nowożytnych w Chełmie można natrafić na ten materiał. Jest on charakterystyczny dla zespołu rezydencjalno-sakralnego z XIII wieku wybudowanego na Wzgórzu Katedralnym przez Daniela Romanowicza⁵. Należy sądzić, że na ul. Przechodniej został użyty wtórnie, z rozebranych XIII-wiecznych budowli.

Kamienica posiadała jedną nieźle zachowaną, okazałą piwnicę, którą odkryli odwiertami w latach 60. XX wieku górnicy i wypełnili piaskiem (por. ryc. 3, fot. 4). Po badaniach archeologiczno-architektonicznych i zadokumentowaniu została niestety rozebrana⁶. Obiekt jest przykładem specyficznych budowli dla Chełma. Miał dwa wejścia: wewnętrzne z parteru od południa, ze schodami z drewna i zamykanymi drzwiami, i zewnętrzne od północy z placu. Przed wejściem wewnętrznym zlokalizowano w ścianie zachodniej wnękę zbudowaną z kamieni, w tym wtórnie użytego glaukonitytu, która została częściowo zamurowana, i wykonano wtórnie półkę, na której znaleziono duże ilości potłuczonego szkła naczyniowego z XX wieku (fot. 5), a w pierwszej fazie mogła być przejściem do piwnic sąsiedniego budynku lub wyjściem zewnętrznym od zachodu (fot. 6)⁷.

Duże powierzchniowo wnętrze, o wymiarach: dł. ok. 655 cm, szer. ok. 490 cm, wys. ok. 330 cm, było otynkowane, a na bocznych ścianach znajdowało się kilka warstw kolorowej farby. Ostatnia miała geometryczne wzory (fot. 7). Dolną powierzchnię piwnicy stanowiła wyrównana kreda, na której zachowały się ślady legarów i desek podłogowych.

Przypuszczalnie był to jeden z charakterystycznych dla miasta Chełma w XIX i XX wieku podziemnych sklepów, do którego można było wejść schodami z chodnika od ul. Lubelskiej.

⁴ W oznaczeniu archeologicznym kamienica składająca się z poszczególnych kolejno inwentaryzowanych murów miała numery 1A, 1B, 7, 15.

⁵ L. Gazda, S. Gołub, M. Bevz, Surowce, *materiały i technologie trzynastowiecznego zespołu rezydencjalnego na Górze Katedralnej w Chełmie*, [w:] *Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie*, red. A. Buko, Warszawa 2019, s. 133–150.

⁶ Przy sporządzaniu projektu architektonicznego na zlecenie Urzędu Miasta Chełm nie przeprowadzono wyprzedzających badań archeologicznych i nie przyjęto koncepcji zachowania (choćby częściowego) obiektu, mimo posiadanej informacji o jego istnieniu z odwiertów.

⁷ Także i tego obiektu nie dało się zachować dla turystów. Został wypełniony betonem ze względów konstrukcyjnych po uprzednim zabezpieczeniu warstwą folii.

Kolejnym ważnym odkryciem były dobrze zachowane mury fundamentowe (obiekty 4, 14) starszego budynku, znajdujące się wewnątrz młodszej kamienicy (por. ryc. 3). Niestety uchwycono tylko ściany wschodnią i południową, tworzące narożnik południowo-wschodni. Zabytki znalezione w warstwie pożarowej muru południowego, m.in. szkliony i ornamentowany talerz półmajolikowy wskazują, że budynek został zniszczony w XVII wieku, co może sugerować, iż mógł być jeszcze starszy (fot. 8).

Poniżej zadokumentowanych murów obu budynków, w warstwie calcowej kredy zlokalizowano dwa podziemne obiekty górnicze, tzw. lochy (ryc. 9). Są to wyjątkowe konstrukcje wydrążone w skale kredowej, charakterystyczne tylko dla miasta Chełma⁸. Wykonywano je technikami górniczymi. Typowy loch był drugą najniższą kondygnacją piwnicy pod budynkiem, do którego prowadziło tylko jedno wejście ze ściany lub podłogi nazywane szyją. Szyja miała sklepienie łukowe, czasami obmurowane ceglami, i prowadzące w dół wycięte schody, z reguły obłożone deskami. Dalej była płaska podłoga i powyżej kilkudziesięciu centymetrów symetryczne boczne wnęki – półki. Lochy z racji utrzymywania się stałej niskiej temperatury doskonale służyły jako miejsce przechowywania produktów żywnościowych lub towarów.

Pierwszy loch (obiekt 19) odkryto w profilu północnym wykopu budowlanego (por. ryc. 9, fot. 10). Został zniszczony i zasypany podczas budowy opisywanej kamienicy z piwnicą (ob. 1, 2). W celu zbadania, określenia konstrukcji i chronologii wybrano zasypisko. Okazało się, że obiekt zachował się na długości ok. 3,8 m i miał wysokość ok. 2 m. Dalszy odcinek i wejście od strony południa zostało zniszczone podczas budowy kamienicy w XIX wieku (fot. 11). Zlokalizowano pięć półek, na których przechowywano produkty i towary (fot. 12)⁹. Pozyskano liczne zabytki: ceramikę, fragmenty kafli, szkło naczyniowe i jeden przedmiot z ołowiu, jak okazało się, wyjątkowy. Zabytek oczyszczono i standardowo sfotografowano przed konserwacją (fot. 13). Początkowo sądzono, że jest to fragment plomby. Po konserwacji¹⁰ i rozłożeniu okazało się jednak, że są to dwie złożone blaszki z ołowiu z wygrawerowanymi inskrypcjami pismem hebrajskim (fot. 14). Według dr. hab. Andrzeja Trzcińskiego, który przeprowadził wstępną identyfikację jeszcze przed konserwacją, są to dwa amulety, w tym jeden amulet ochronny przeznaczony przypuszczalnie dla dziecka¹¹.

⁸ S. Gołub, *Chełmskie górnictwo kredowe – studium archeologiczne*, Chełm–Warszawa 2018, s. 86–89. Praca doktorska w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

⁹ Niestety i ten zabytek (możliwy do zachowania) uległ zniszczeniu po badaniach. Został wypełniony betonem.

¹⁰ Konserwację opisywanych w artykule zabytków z metalu przeprowadził S. Gołub.

¹¹ Autor artykułu składa podziękowanie A. Trzcińskiemu. Prace identyfikacyjne nad napisami będą nadal trwały. Po ich zakończeniu przewidywana jest pełna publikacja znalezionych amuletów.

Stratygrafia oraz znaleziona ceramika szklwiona obustronnie datują zasypanie obiektu na XVII wiek, można więc zakładać, że funkcjonował wcześniej, przypuszczalnie od drugiej połowy XVI wieku.

Drugi loch (obiekt 27) odkryto pod rozebrany murem wschodnim kamienicy (por. ryc. 9). Został prawie całkowicie zasypany (fot. 15). Podjęto decyzję o jego zbadaniu. W tym celu wybrano zasypisko. Obiekt zachował się na długości ok. 5,2 cm i miał wysokość ok. 2 m. Zlokalizowano trzy półki i jeden schodek wycięty w kredzie od strony zniszczonego wejścia (por. ryc. 9, fot. 16, 17). Pozyskano bardzo liczne zabytki (ceramikę, zabytki z żelaza – gwoździe, szkło i kolejny wyjątkowy zabytek z ołowiu – fot. 18). Zabytek poddano konserwacji. Dzięki temu został zidentyfikowany (fot. 19). Po znalezieniu analogii w Muzeum Jana Thaina w Nowych Zamkach okazało się, że jest to bardzo dobrze zachowana jedna część plomby produkowanej w Anglii. Ma średnicę 33 mm i wykonano ją z ołowiu. Na awersie z ornamentem potrójnej róży znajdują się dookolne napisy (QVILELLMUS ALMANDETEE). Tego typu angielskie plomby są datowane na lata 1570–1630 i były używane przy sprawdzaniu wysokiej jakości sukna.

Znalezione zabytki datują zasypanie obiektu trochę wcześniej niż opisany obiekt 19, czyli na XVI i początek XVII wieku. Można wstępnie zakładać, że loch funkcjonował już w pierwszej połowie XVI wieku.

Na obecnym etapie badań nie można połączyć fragmentarycznie zachowanych murów starszej kamienicy datowanej na XVII wiek z opisanymi lochami. Być może od strony wschodniej znajdował się starszy budynek, z piwnic którego wykonano w kredzie zbadane dwa lochy.

Na koniec warto wspomnieć o odkryciu jeszcze jednego sensacyjnego zabytku – liczmana z brązu (fot. 20, 21). Ten z Chełma, o średnicy 25 mm, jest w trakcie opracowywania i jest wstępnie, datowany na XIV–XV wiek. Byłby zatem najstarszym przedmiotem tego rodzaju znalezionym podczas badań w Polsce!¹²

Ponieważ do czasu napisania artykułu prowadzono nadal badania na ul. Przechodniej i dopiero rozpoczęto opracowywanie olbrzymiej ilości znalezionych materiałów zabytkowych, niniejszy tekst jest tylko zasygnalizowaniem dużej rangi

¹² Autor składa podziękowania Piotrowi Waseńczukowi, który uczestniczył w badaniach i znalazł zabytek. On i koledzy kolekcjonerzy pomogli ustalić wstępną chronologię liczmana. Liczmany ze stojącą postacią króla zaczęto bić za panowania Karola IV. Francuskie lilie herbowe widoczne wewnątrz tarczy na awersie i na rewersie wskazują na Francję jako kraj pochodzenia. W Polsce w Starej Wieży zamku w Cieszynie znaleziono cztery liczmany datowane przez Borysa Paszkiewicza na ostatnie dwudziestolecie XV wieku. B. Paszkiewicz *Znaleziska monet i liczmanów średniowiecznych w Starej Wieży zamku w Cieszynie*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne” 1999, t. 1, s. 186–189.

dokonanych odkryć na bardzo małej powierzchniowo przestrzeni, która była objęta intensywną zabudową od XIII do XX wieku

Omówiono przede wszystkim odkrycia architektoniczne, układ zabudowy miejskiej murowanej od XVI do XX wieku oraz podziemne obiekty – piwnice i lochy związane ze zniszczonymi i rozebranymi budynkami. Należy jednak pamiętać, że w profilach północnym i południowym wykopu fundamentowego oraz pomiędzy murami niepodpiwniczonych budynków (obiekty 4 i 7 oraz 14 i 15) – por. ryc. 3, zlokalizowano i wyeksplorowano zachowane w układzie stratygraficznym obiekty datowane na XIII–XIV wiek. Były to jamy i częściowo zniszczona półziemianka zagłębione w calcu kredowym o konstrukcji słupowej (zachowały się tzw. dołki posłupowe). Z wypełnisk obiektów pozyskano liczne fragmenty ceramiki naczyniowej. Z zabytków wydzielonych wymienić należy fragmenty różnokolorowych bransolet ze szkła oraz żelazny belt do kuszy.

Badania wyraźnie pokazały, że nie powinno się projektować budynku głęboko posadowionego i przeznaczonego na cele turystyczne, zlokalizowanego w obrębie działki znajdującej się przy dawnym rynku starego miasta Chełma, wpisanego do rejestru zabytków województwa lubelskiego przed:

- a) przeprowadzeniem kwerendy źródłowej,
- b) wykonaniem pełnych odwiertów geodezyjnych z odkrywkami w miejscach pustek i konstrukcji murowanych,
- c) wykonaniem badań przed inwestycją.

Pominięcie tych działań doprowadziło do sytuacji, w której bardzo atrakcyjne turystycznie i naukowo obiekty zostały zniszczone. Jedynym pozytywnym aspektem jest skorygowanie na wniosek badających i władz konserwatorskich projektu budowlanego oraz zostawienie do adaptacji na cele wystawiennicze dużej części podziemnej w nowym budynku, w której będzie można w przyszłości pokazać zabytki związane z chełmskim górnictwem kredowym i część artefaktów z badań danej działki.

SŁOWA KLUCZOWE:

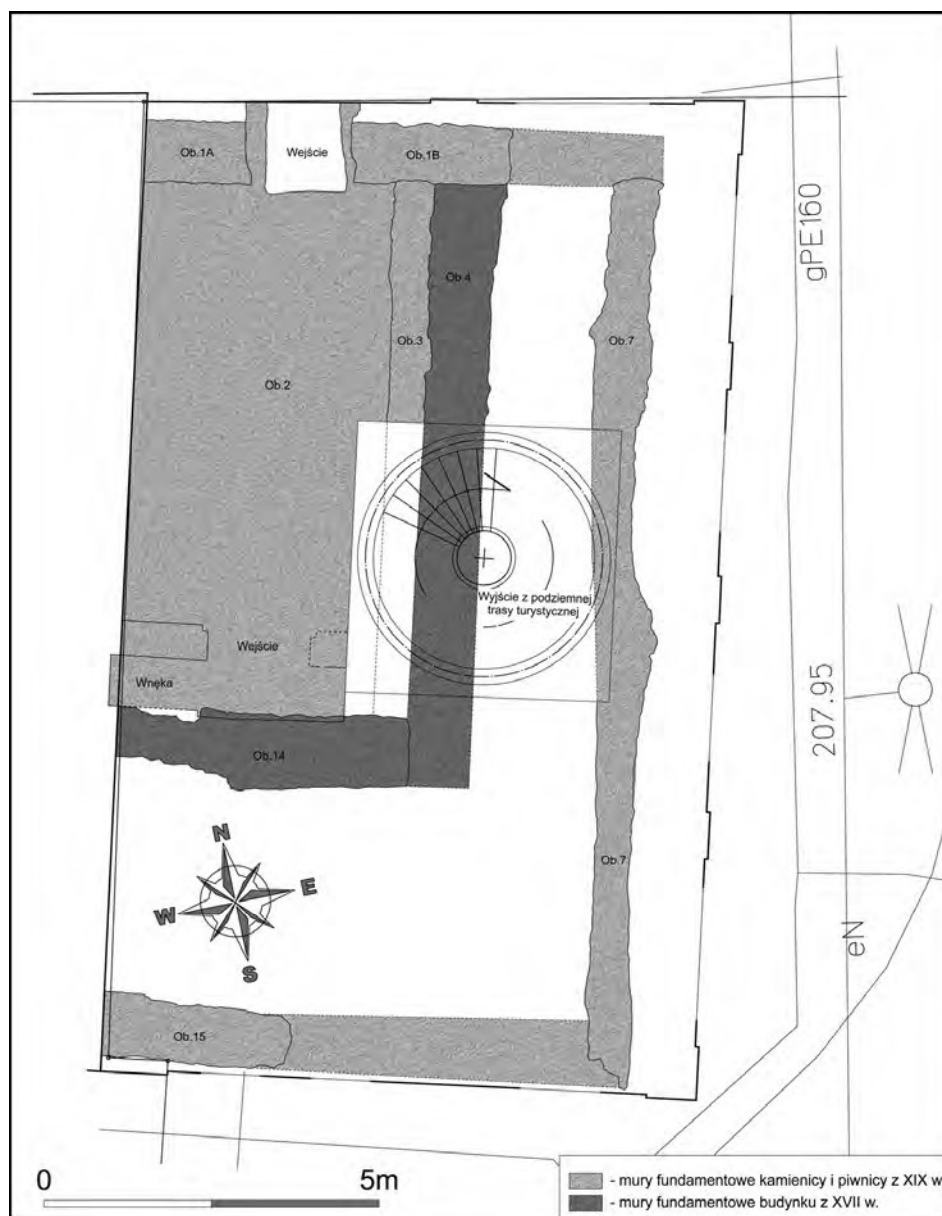
Chełm, ulica Przechodnia, kamienica, ceramika, szkło, zabytki z żelaza i ołowiu, liczman z brązu

Fot. 1. Chełm, ul. Lubelska z kamienicą przy ul. Przechodniej. Widokówka datowana przed 1914 r.
(archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatury w Chełmie)

Fot. 2. Chełm, ul. Przechodnia. Widok od południa po rozebraniu kamienicy. Fotografia z 1967 r.
(archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatury w Chełmie)

Ryc. 3. Chełm, ul. Przechodnia. Plan murów odkrytych w czasie badań.
Kamienica z piwnicą (ob. 1A, 1B, 2, 3, 7, 15) z XIX w. i fragment budynku z XVII w. (ob. 4, 14).
Oprac. S. Gołub. Rys. i oprac. komp. R. Ratajczak

Fot. 4. Chełm, ul. Przechodnia. Część północna w czasie badań. Widok odkrytych murów kamienicy z XIX w. i stropu piwnicy zasypanej piaskiem. Fot. S. Gołub

Fot. 5. Chełm, ul. Przechodnia. Część południowa piwnicy z odkrytą zamurowaną wnęką i wykonaną wtórnie u góry półką. Fot. S. Gołub

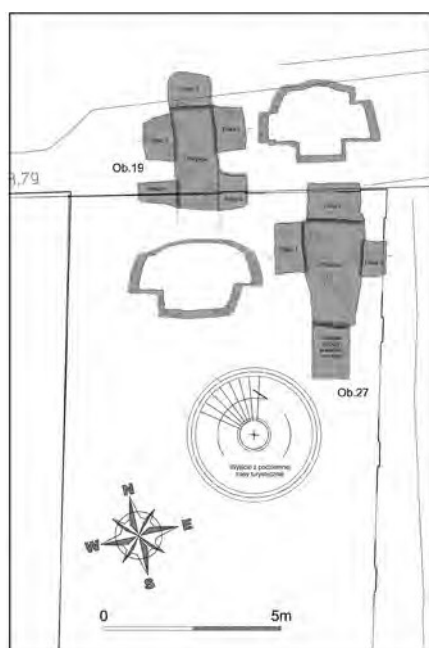
Fot. 6. Chełm, ul. Przechodnia. Część południowa piwnicy.
Wnęka po badaniach i odtworzeniu pierwotnej funkcji przejścia. Fot. S. Gołub

Fot. 7. Chełm, ul. Przechodnia. Wnętrze piwnicy po odkryciu.
Tynk pokryty kilkoma warstwami farby. Fot. S. Gołub

Fot. 8. Chełm, ul. Przechodnia. Widok szklwionego talerza w stropie zniszczonego muru budynku z XVII w. Fot. S. Gołub

Ryc. 9. Chełm, ul. Przechodnia. Plan i przekroje odkrytych w czasie badań podziemnych lochów (ob. 19, 27). Oprac. S. Gołub. Rys. i oprac. komp. R. Ratajczak

Fot. 10. Chełm, ul. Przechodnia. Widok zasypanego wejścia do lochu (ob. 19) w północnym profilu wykopu budowlanego. Fot. S. Gołub

Fot. 11. Chełm, ul. Przechodnia. Widok zniszczonej przez mur kamienicy części południowej części lochu (ob. 19). Fot. S. Gołub

Fot. 12. Chełm, ul. Przechodnia. Widok części północnej lochu z zachowanymi półkami (ob. 19) po pracach eksploracyjnych. Fot. S. Gołub

Fot. 13. Chełm, ul. Przechodnia. Loch (ob. 19). Widok znalezionych zespolonych amuletów z blaszek ołowianych przed konserwacją (strony górna i dolna). Fot. G. Zabłocki

Fot. 14. Chełm., ul. Przechodnia. Loch (ob. 19). Amulety po rozłożeniu i konserwacji z widocznymi inskrypcjami w języku hebrajskim. Fot. T. Sławiński

Fot. 15. Chełm, ul. Przechodnia. Widok zasypanego lochu (ob. 27) po odkryciu.
Fot. S. Gołub

Fot. 16. Chełm, ul. Przechodnia. Widok części północnej lochu (ob. 27) po eksploracji.
Fot. S. Gołub

Fot. 17. Chełm, ul. Przechodnia. Widok części południowej lochu ze stopniem wyciętym w kredzie od strony wejścia (ob. 27) po eksploracji. Fot. S. Gołub

Fot. 18. Chełm, ul. Przechodnia. Loch (ob. 27). Angielska plomba tekstylna z ołowiu przed konserwacją (po lewej awers, po prawej rewers). Fot. G. Zabłocki

Fot. 19. Chełm, ul. Przechodnia. Loch (ob. 27). Angielska plomba tekstylna z ołowiu po konserwacji (po lewej awers, po prawej rewers). Fot. T. Sławiński

Fot. 20. Chełm, ul. Przechodnia. Liczman z brązu przed konserwacją
(po lewej awers, po prawej rewers). Fot. G. Zabłocki

Fot. 21. Chełm, ul. Przechodnia. Liczman z brązu po konserwacji
(po lewej awers, po prawej rewers). Fot. T. Sławiński

Изложение

Сенсационные предварительные результаты археологических исследований на улице Пшеходня в Хелме.

На небольшом участке земли на улице Пшеходня в г. Хелм были обнаружены остатки поселения и жилых построек с XIII по XX вв. В древнейший период это были утопленные в мелу полуземлянки с надземной деревянной постройкой, датируемые сосудистой керамикой, фрагментами стеклянных браслетов и железным арбалетным болтом. В современный период был обнаружен фундамент дома XVI–XVII вв., под которым были найдены два характерных для Хелма подземных сооружения – подземелья, вырытые в мелу. В первом, кроме керамики XVI в., был найден защитный амулет, предположительно детский (он был изготовлен из свинца и имел гравированные надписи еврейским шрифтом). В другом – большое количество тонкостенной глазурированной керамики и половина редкой английской текстильной печати из свинца с орнаментом в виде тройной тюдоровской розы, датируемой 1570–1630 гг. Наконец, стоит упомянуть о находке сенсационного артефакта – счетного жетона из бронзы. Он находится в стадии обработки и консервации и предварительно датируется 1337–1385 годами, так что это будет самый древний предмет такого рода, найденный во время исследований в Польше!

Ключевые слова:

Хелм, улица Пшеходня, каменица, керамика, стекло, железные и свинцовые реликвии, счетный жетон из бронзы

ABSTRACT

SENSATIONAL PRELIMINARY RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN PRZECODNIA STREET IN CHEŁM

On a small plot in Przechodnia Street in Chełm, the remains of settlements and residential buildings from the 13th to the 20th century were discovered. In the oldest period, they were semi-dugouts sunk in the chalk with an above-ground wooden structure, dated with pottery, pieces of glass bracelets and an iron crossbow bolt. In the modern period, the foundations of a house from the 16th and 17th centuries were discovered, under which two underground structures characteristic of Chełm

were found – dungeons carved in the chalk. In the first one, apart from pottery dating back to the 16th century, a protective amulet was found, presumably for a child (it was made of lead and had inscriptions engraved in Hebrew script). The second one contains large amounts of thin-walled glazed ceramics and half of a rare English textile seal made of lead with a Tudor triple rose ornament, dating from 1570–1630. Finally, it is worth mentioning the discovery of a sensational monument – a bronze jeton. The one from Chełm is under development and conservation and is tentatively dated to the years 1337–1385, so it would be the oldest object of this type found during research in Poland!

KEYWORDS:

Chełm, Przechodnia Street, tenement house, ceramics, glass, monuments made of iron and lead, bronze counter

AUTOR:

dr Stanisław Gołub – Usługi Archeologiczne Chełm.